

UOT 37.01

P.H.Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rzayeva_1984@bk.ru

“ŞƏRQ QADINI” JURNALINDA KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: “Şərq qadını”, jurnal, nəşr, tərbiyə, ana, uşaq, əxlaq

XX əsrin əvvəllərində çap olunan “Şərq qadını” jurnalı anaları maarifləndirmək məqsədilə kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsinə dair müxtəlif məzmunlu yazılar təqdim etmişdir. Uşaqların fiziki, əxlaqi, əqli, ailə, iradə tərbiyəsinə dair yazılmış məqalələr bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu məqalədə əxlaq tərbiyəsinə dair jurnalda çap olunmuş pedaqoji yazılar təhlil olunmuş və tərbiyəvi təsir imkanları göstərilmişdir. Uşaq ilkin tərbiyəni ailədə aldığı üçün jurnal anaların bu pedaqoji biliklərə yiyələnməsini vacib hesab edirdi. Jurnalda kiçik yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi mövzusunda analara asan praktik biliklər verilir və qarşılaşacaqları çətin vəziyyətlərdə necə davranacaqlarına dair yollar göstərilir.

П.Г.Рзаева

О НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА В ЖУРНАЛЕ "ШАРК КАДЫНЫ"

Ключевые слова: "Шарк кадыны", журнал, издание, воспитание, мать, ребенок, нравственность

В журнале «Шарк кадыны» («Восточная женщина»), выходявшем в начале XX века, были представлены статьи различного содержания о воспитании детей раннего возраста в целях воспитания матерей. Статьи, написанные о физическом, нравственном, умственном, семейном и волевом воспитании детей, актуальны и сегодня. В данной статье анализируются педагогические статьи, опубликованные в журнале по нравственному воспитанию, и показываются возможности воспитательного воздействия. Поскольку начальное образование ребенок получает в семье, журнал считал важным приобретение матерями этих педагогических знаний. В журнале матерям даются легкие практические знания о нравственном воспитании детей раннего возраста и способах поведения в трудных ситуациях, с которыми они столкнутся.

P.H.Rzayeva

**ABOUT MORAL EDUCATION OF YOUNG CHILDREN
IN "SHARG GADINI" JOURNAL**

Keywords: “*Sharg gadini*”, *journal, publish, upbringing, mother, child, morality*

The magazine "Sharg gadini", published in the early twentieth century, presented various articles on the upbringing of young children for the education of mothers. Articles on the physical, moral, intellectual, family and will education of children are still relevant today. This article analyzes the pedagogical articles published in the journal on moral education and shows the possibilities of educational impact. Since the child received his first upbringing in the family, the magazine considered it important for mothers to acquire this pedagogical knowledge. The magazine provides easy practical knowledge for mothers on the moral education of young children and shows them how to behave in difficult situations.

Giriş

Əxlaq cəmiyyətdə insanın əməl etmək məcburiyyətində olduğu davranış qaydalarıdır. Əxlaq bir inanc və düşüncə sistemi, mənəvi dəyərdir. Əxlaq olmazsa cəmiyyət də olmaz, yəni insanlar əxlaqsız bir arada yaşaya bilməz. Əxlaqın varlığı bir təbiət qanunudur. Suyun olduğu yerdə necə ki, həyat var, insanların olduğu yerdə də əxlaq var. Böyüyən nəsllə əxlaqi dəyərlərin öyrədilməsi də bu baxımdan önəmlidir. Sağlam bir cəmiyyətin formalaşması fərdlərin sağlam olmasına bağlıdır. Gələcəyini qarant altına almaq istəyən cəmiyyətlər əxlaqlı bir nəsil yetişdirmək üçün səy göstərmişlər.

Sovet hakimiyyəti də yeni qurulduğu bir vaxtda yaxşı başa düşürdü ki, gələcək cəmiyyətin taleyi anaların öz uşaqlarına verdiyi tərbiyədən çox asılıdır. Çünki uşaq ilkin tərbiyəni ailədən alır. Analar isə öz övladlarının tərbiyəsində əsasən öz dünyagörüşlərinə və özlərinin tərbiyə olunduğu təcrübəyə əsaslanır. Nəticələr isə onu göstərirdi ki, bu təcrübədə köklü dəyişiklik etmək lazımdır. Bu dəyişikliyin əsas mexanizmi isə daha çox kütləyə xitab edə biləcək bir jurnalın olması idi. Beləliklə, 1923-cü ildə “Şərq qadını” adlı əbədi-bəddi, ictimai-siyasi, pedaqoji tipli yazıları ilə qadınların maarifləndirilməsinə istiqamətlənmiş jurnal işıq üzü görməyə başladı.

Jurnal təkidlə qeyd edir ki, qadınların elm və maarifdən, bəşəri hüquqlardan məhrum edilməsi övlad tərbiyəsində çox böyük ziyan vurur, çünki gələcək cəmiyyətin taleyi ananın öz uşağına verdiyi tərbiyədən çox asılıdır.

“Şərq qadını” jurnalı anaları maarifləndirmək məqsədilə tərbiyənin müxtəlif istiqamətlərində mövzular təqdim etmişdir. Jurnalda kiçik yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsində dair mövzular üstünlük təşkil edirdi və qeyd olunurdu ki, tərbiyəvi təsir uşaqların tək-cə hərəkətlərinə deyil, düşüncə və hislərinə də təsir etməlidir.

Azərbaycan ədəbi mühitində təlim və tərbiyə ilə yanaşı, pedaqoji fikir mühitinin formalaşmasında Osmanlı mədəniyyətinin də izi vardır. Belə ki, Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaradıldıqdan həmin sonra təhsilə, maarifə, tərbiyə işinə önəm verdi. Bu işi daha incəliklə həyata keçirmək üçün hökumətin dəvəti ilə Osmanlıdan 50 nəfər türk müəllim ölkəyə dəvət edildi [14, s.250; 13, s.171; 10, s.21; 11, s.73].

Jurnalda tərbiyə mövzusunda yazılan məqalələrin böyük əksəriyyətinin müəllifi türkiyəli pedaqoq Xəlil Fikrət olmuşdur ki, onun fikrinə görə kiçik yaş dövrü yaxşı və pis alışqanlıqların qüvvətli bir surətdə kök salmağa başladığı dövrdür. Böyüklər üçün əhəmiyyətsiz görünən məsələlərin uşaq üçün daima bir həyatı əhəmiyyəti vardır. Uşaqları tərbiyələri nöqsanlı olan tərbiyəçilərin öhdəsinə təslim etmək, uşaqların həm səhhət, həm də tərbiyəsi nöqtəyi-nəzərindən bağışlanmaz qüsurlar və qəbahətdir [1, s.34].

Uşaqlarda baş verən cəsarətsizlik və qorxaqlıq kimi halların əmələ gəlməsini bu zamandan baş verdiyini bildirən müəllif yazır ki, uşaqlar oynayarkən, qaçarkən bəzən yıxılırlar, bir-birlərini incidirlər. Bu kimi hallar zamanı valideyn sükutu pozmamalı, heç bir şey olmamış kimi davranmalıdır. “Sənə nə oldu?” “Haranı əzdin?” “Vay-vay” kimi qorxaq və əsəbi sözlərin faydası yox, amma zərəri vardır. Bu vəziyyətdə uşağı çox əzizləmək olmaz. “Özü yıxılan ağlamaz” qaydası uşaqlara bu dövrdən tətbiq edilməlidir. “Əks təqdirdə cocuqlar cəsarətsiz və nazlı olurlar və irəlidə həyatın çətinlikləri qarşısında daim əzəmətsiz qalır və məğlub olurlar” [2, s.36].

Belə vəziyyətlərdə sakit olmaq, problem nədirsə soyuqqanlıqla, həllinə istiqamətlənmək lazımdır. Bu zaman baş verən problemi olduğundan kiçik göstərməyə çalışmaq, uşağın mənəviyyatını yüksəldəcək sözlər, məsələn, bir yeri qanamışsa: “heç bir şey yoxdur, mən elə bildim nə isə olub, tezliklə keçib gedər” kimi sözlərlə uşağın keyfini yerinə gətirməlidir. Əgər valideyn əksinə hərəkət edərsə, uşaq ağlamasa da ağlayacaq. “...Doktorların təcrübələri meydana qoymuşdur ki, çocuğun əsəbiyyət göstərən anası, atası çocuğun mənəviyyatını bozarsa, xəstəlik beş gündə keçəcəksə on gündə keçər” [3, s.78].

Uşağın əxlaqi və iradə tərbiyəsindən bəhs edən jurnal analara məsləhət görür ki, əxlaqi tərbiyədə əvvəlcə bir qisim hissələrin tərbiyəsini diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Bu ümumi hissələr: “Xoşa getməyən bir taqım intibalara və hissiyata çocuğu hakim etməklə çalışmaq” [3, s.78]. Bunun üçün ən birinci şərt dayələrin, ana, atanın uşağa nümunə olmasıdır. Başqa bir məqalədə göz tərbiyəsində söyləndiyi kimi, xoş olmayan və çirkin heyvanların uşağa göstərilməsi ona görə vacibdir ki, sonrakı zamanlarda uşaq xoşuna gəlməyən bəzi şeyləri gördüyü zaman əsəbi olmasın.

“Uşaqlar sözdənsə hərəkətlərlə daha çox tərbiyə olunur” fikrinə üstünlük verən jurnal yazır ki, valideynlər çox vaxt düşünməzlər ki, uşaqlar təqlidçidirlər. Uşaqlar anasının, atasının, dayənin və hətta tez-tez təmasda olduğu insanların

hərəkətlərində, üzlərində gördüyünü daim təkrar edir. Üz ruhun aynasıdır. Uşaqlar qarşılarında hirsli, əsəbi, kefsiz insanlar görürsə, o da zaman keçdikcə əsəbi, hirsli, qaraqabaq olur. “Təcrübə ilə sabitdir ki, nəşəli olmayan bir ruh çabuq xəstə olur. Nəşə bir növ qüvvəyi-mənəviyyatdır. İnsan azarlı olduğu zamanlarda belə nəşəsini itirməzsə azarlılıq tez yox olur” [3, s.78].

Buna görə də uşaqlara qarşı daim şən olmalı, onlarla bol-bol gülməli, oynamaalıdır. Gülmək səhhətin atasıdır.

Jurnal uşaqlarda itaət yaradılması fikrini müdafiə edir. Xəlil Fikrət qeyd edir ki, tərbiyənin başında itaət vardır. “İtaətin birinci çocuqluq dövründə əldə edilməsi vacibdir. Yarın çocuğa veriləcək tərbiyənin əsası itaətdədir. İtaət olmazsa tərbiyəyə gec müvəffəq oluruz” [3, s.79]. Cocuqluq dövrü bir yaşdan yeddi yaşa kimi hesab olunurdu və özlüyündə birinci və ikinci çocuqluq dövrlərinə bölünürdü. Birinci çocuqluq dövrü birinci ilin axırından ikinci, üçüncü və bəzi zəif uşaqlarda dördüncü yaşın sonuna kimi davam edir. İkinci çocuqluq dövrü isə birinci dövrün sonundan 7 yaşa kimi olan dövrü əhatə edir.

Xəlil Fikrət bu barədə olan müxtəlif fikirləri izah edib göstərir ki, bəziləri itaətə əhəmiyyət verilməsini istəməzlər, çünki onlar itaət ilə uşağın fərdiyyətinin əziləcəyini düşünürlər. Fərd sərbəst inkişaf etmək istərsə, əsarət çəpərindən keçməməlidir. “İtaət insanı həqir və alçaq ruhlu yapar” [3, s.79]. Lakin o, bütün bu deyilənlərin əksinə çıxaraq qeyd edir ki, itaət həm fərdi, həm də ictimai nöqtəyindən nəzərdən lazımdır. Fikrini sübut etməyə çalışaraq yazır: “İctimai bir həyatda yaşayan insanların çox şeylərə itaət etmələri məcburidir. Dövlətin qanunlarına, ictimai əxlaqın düsturlarına itaət bəşər üçün müqərrərdir” [3, s.79]. Bundan sonra o, itaətin kor-koranə olmaması, şüurluluq şəklinə tədricən keçməsi mərhələsinin olacağını göstərir. Müəllif Jan Jak Russonun da itaətə qarşı çıxdığını bildirir. “Jan Jak Russonun fikrincə, cocuq tərbiyəsi lüğətində itaət qalxmalıdır” [3, s.79].

Jurnalda birinci uşaqlıq dövründə uşaqlarda yalan danışmanın səbəbləri və aradan qaldırılması yolları göstərilir. Xəlil Fikrət qeyd edir ki, birinci cocuqluq dövründə uşaqlarda yalançılıq, xudbinlik, pislilik kimi mənfi xüsusiyyətlərdən çəkəndirmək lazımdır.

Uşaqlarda yalançılıq müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Bəzən uşaq anladacağı şeylərə xəyal qarışdırır, bu zaman xəyal ilə həqiqəti tapdırmaq lazımdır. Məsələn, uşaq bir yuxu görsə, onu bizə həqiqətən yaşamış bir hadisə kimi danışar. Çünki bu yaş dövründə eqosentrik düşüncə (fərdin öz nəzər nöqtəsindən başqa hər hansı digər fikri qəbul etməməsi) üstünlük təşkil edir. Onlar canlı və cansız varlıqları tam ayırd edə bilmirlər. Yuxuda gördüklərini də həqiqətdə olmuş kimi qavrayırlar. Biz buna əhəmiyyət verməli və ona hansı cəhətlərin xəyal olduğunu tapmasına kömək etməliyik. Sonra uşaq bu gün gördüyü və yaşadığı hadisəni əvvəllər gördüyü və yaşadığı hadisələrlə qarışdırır. Bunun üçün də biz uşağın danışdıqlarını dinləməli zamana görə qarışdırdıqlarını müəyyən edib düzəliş verməliyik ki, uşaq gözəl, açıq bir dil ilə məqsədini, fikrini anlatsın. Bu iki nöqtə

yalançılığın həqiqi növləri olmasa da, bu vərdiş gələcəkdə olmuş əhvalatı başqa cür danışmağa səbəbiyyət verdiyindən, yəni həqiqi yalançılıq şəklinə girə bilər. O zaman gənc həyatında yaşadığı hadisələri kefinə görə anladar və söylədiyi məsələyə özündən bir çox əlavələr edər. Bu zaman onun söylədiyi əhvalatın doğru olmadığı anlaşılırsa, yalançılıq etdiyini hər kəs hökm edər.

Həqiqi yalançılıq qorxaqlıqdan və mənfəətdən, diqqət çəkmək üçün meydana gələn yalançılıqlardır. Bu kimi yalançılıqların uşaqda yaranmasına səbəb bəzən verilən tərbiyənin çox sərt və şiddətli olmasıdır. “Çocuq bir şüşə sındırdığı zaman: “Bunu kim sındırdısa onu gəbərtəcəyəm” şəklində söylərsək, təbiidir ki, gəbərmək istəməyən çocuq sövqi-təbii ilə sükut edər və yaxud: “And içirəm ki, kim sındırdı bilmirəm” deyər və çocuq yalan söyləyərək bir dəfə döyülməkdən qurtulursa sevinir” [4, s.29].

Bu zaman uşaq yalançılığı yaxşı bir müdafiə vasitəsi bilər. Bu fikrə və ruha malik olan bir uşağın ruhunda yalançılığın kök salması və pis bir vərdiş halına keçməsi təhlükəsi vardır. Bunun üçün nə etməli? sualını Xəlil Fikrət belə cavablandırır. “Yapılacaq iş çocuğun tərbiyəsində çox şiddətli və sərt olmamaq, tərbiyəni mümkün mərtəbə mülayim bir hala salmaqdır. Daima düşünməliyik ki, çocuq təcrübə yaparaq həyatını intizama qoyacaqdır və bu təcrübəsiz həyatda çocuq sındıracaq, paltarlarını yırtacaq və əlinə keçən bir şeyi itirəcək... yəni bizim xoşumuza getməyən bir çox hərəkətlər yapacaqdır” [4, s.29].

Müəllif valideynləri uşaqlarını daha yaxşı başa düşməsi üçün vurğulayır ki, əgər uşaqlar heç bir xəta etməsəydi, onda tərbiyəyə heç bir ehtiyac qalmazdı. Düşünməliyik ki, biz də onlar kimi xətalər edərək böyümüşük. Hətta bir çoxlarımız bu gün də əxlaq xətaləri edirik. Uşaqlara hər şeyi qadağan etməkdə yalançılığa gətirib çıxaran səbəblərdəndir. Qadağan etmək məsələsində ən çox yox, ən azı düşünməliyik, yəni maksimum deyil, minimum cəhətini düşünməliyik.

Jurnalda qeyd edilir ki, bu yaş dövründə diqqət ediləcək məsələlərdən biri də uşaqların lovğa olmamasıdır. Lovğa olmaq özünü hər kəsdən üstün görmək, hər kəsə yuxarıdan aşağıya baxmaqdır. Lovğalığın dostu kimi qısqançlıq, paxıllıq, hiyləgərlik, haqsızlıq və s. göstərmək olar.

Valideyn çalışmalıdır ki, uşağı təvazökar ruhda böyüsin. “Bunu nə surətlə yapmalıdır?” sualını müəllif belə cavablandırır: “Hər şeydən əvvəl çocuğu başqalarının yanında “mənim oğlum belədir, mənim oğlum elədir, filan çocuq pisdir... ilaxır” şəklində söz söyləməməli. Çocuq anasının, atasının ağzından eşitdiklərini doğru sayar və kəndisincə fazla əhəmiyyət verərək digər çocuqları bəyənməməyə başlar” [2, s.30]. Lovğa, başqasını bəyənməyən uşaq böyüdüyü zaman öz həyatından da razı qalmaz.

“Şərq qadını” jurnalı “insanların həyatında “kapriz” qədər pis və sıxıntılı bir şey yoxdur”, - deyər qeyd edir. Uşağın kaprizli böyüməməsi üçün ən yaxşı vasitə kiçik yaşlarından “uşağın hər istədiyini ona verməmək”dir. Ana və ataların ən böyük səhvi bu nöqtədə görülür. Bəzən valideynlər uşaqların hər istək və arzularını

anında yerinə yetirməyə çalışırlar. “Kaprizli böyüyən çocuq hər şey istəyəcək, qazancı ilə sərfiyyatını müvazinədə bulundurmayacaq və bundan mütəəssir olacaq. Qazancını çoxaltmaq üçün qeyri-məşru vasitələrə, məsələn, yalançılığa, ikiüzlülüyə, hətta oğurlamağa, vəzifəsindən sui-istifadə yapmağa başlayacaq” [4, s.31]. Belə insan ömrünün sonuna kimi daha, daha deyərək, həyatından narazı olaraq yaşayacaq. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, mənəcə, həyatın ən böyük sərvəti qazancı ilə ehtiyaclarını uyğun bir tərzdə birləşdirməyə çalışmaq və qəlbən heç bir zaman yaşadığı həyatdan məmnun qalmayacaq bir surətdə gözünü başqalarına dikməməkdir. Xəlil Fikrət qədim yunan filosofu Sokrat haqqında belə bir əhvalat yazır: “Məşhur filosof Sokrat bazara gedib gəldikdən sonra daima keyflənər, gülər və sevinərmiş. Səbəbini soran kimsələrə cavab olaraq: Görürəm ki, dışarıda ağıla, xəyala gəlməyən bir çox əşya sərilməmiş, hər dükanda bir çox şeylər var və hər kəs böyük bir təlaşla bunları əldə etmək üçün arı kimi bir oraya, bir buraya koşuyor və hər kəs bu şeylər üçün bütün mövcudiyətini əfna etməyə çalışır. Mən isə bütün bu şeylərə qətiyyənlə möhtac olmadığım üçün nə qədər məsud və bəxtiyar olduğumu düşünərək sevinirəm” [4, s.32]. Ona görə də valideynlər uşaqlarını hər şeyə qarşı acgöz yetişdirməsələr, onları bir çox əxlaqsızlıqlardan qurtarar və onlara insani hisləri təlqin etmiş olarlar. Bunun üçün uşağın kaprizlərinə əhəmiyyət verməməli, onları sadə, düzgün, təmiz bir həyata alışdırmaalıyıq.

Xəlil Fikrət uşaqların həyat təcrübəsini kiçik yaşdan yaşadığı hadisələrdən öyrəndiyini yazaraq, təbii cəzaya dair nümunə gətirir. Yazır ki, uşaq yıxıldığı və ya başını masaya vurduğu vaxt bir ağrı hiss edər ki, bunun xatirəsi uşağı gələcək üçün daha diqqətli edər və bu uşaq üçün bir həyat təcrübəsidir. Çünki bu hallar dəfələrlə təkrar olunarsa, uşaq özünü daha yaxşı idarə etməyə başlar. “Əlini şamın alovuna gətirər və yaxud dərisinin üzərinə qaynar su tökərsə, bu yanma kolay-kolay unudulacaq, yaddan çıxacaq bir dərs deyildir. Buna bənzər bir çox hadisələrin hüsula gətirəcəyi dərslər o qədər dərin və çox olur ki, çocuq gələcəkdə heç bir surətlə həyatın sarsılmaz qanunlarına qarşı gəlməməyə çalışır” [5, s.50].

Demək olar ki, bu dərsləri bizə verən təbiətdir. “Məlumdur ki, bütün insanlar nəzərində fel və hərəkətlərin həqiqi ölçüsü, onlardan hüsula gələn səadət və fəlakətdir” [5, s.50]. Əgər oğurluq oğurlayana və ailəsinə xoşbəxtlik gətirsə idi, bunu mənfə xasiyyətlər qrupuna aid etməzdik. Müsbət xüsusiyyətlər, hərəkətlər insanların həyatına pis təsir etsə idi, onları pis hərəkətlər qrupuna aid edərdik. “O halda haqq və nahaq ölçüsü, mənfəət və zərərdir” [5, s.51].

Uşaq bu kimi nadincliklər edərsə, onun cəzası təbiətin verəcəyi cəza olmalıdır. Bu kimi təbii cəzaların xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onlar təqib etdikləri hərəkətlərin sadəcə zəruri nəticəsidir. Müəllif bildirir ki, qapının astanasına ilişib yıxılan kiçik bir nadinç uşağın gördüyü təbii cəza kifayət deyilməmiş kimi onu ayrıca döymək və söymək nahaqdır. Bu nöqtəyə də diqqət yetirilməlidir ki, uşağın səhv hərəkətlərini təqib edən təbii cəzalar etdiyi hərəkətə müvafiq, səssiz və daimidir. Uşaq əlinə iynə batırsa, bir ağrı yaranar, təkrar batırsa, yenə həmin

ağrı yaranar. Bununla da uşaq “təbiətin hökmlərinin qəti və dəyişməz olduğunu bu surətlə idrak edər və onunla bu kimi xüsuslarda mücadilənin lüzumsuz və faydasız olduğunu və ən yaxşı mübarizənin fəna hərəkətlərdən çəkinməsi olduğunu idrak edər” [5, s.51].

Bu hal yalnız kiçik uşaqlar üçün deyil, böyüklər üçün də doğrudur. Hər halda süni cəzalar, yəni insanların tərbiyəsi məqsədi ilə tərtib edildiyi cəzalar, əxlaqın yaxşılaşması haqqında heç bir zaman təsirli olmamış və bir çox cinayətləri çoxaltmışdır.

Müəllif süni əks-təsirlərə nisbətən təbii əks-təsirlərdən nə nəticələr əldə edildiyini aşağıdakı misallarla verir.

Kiçik uşaqların olduğu hər evdə belə bir halla rastlaşılır. Uşaq oyuncaqları ilə oynayır və yerdə dağınıq vəziyyətdə qoyur. Yaxud stolun üstündəki çiçəkləri dağdır. Yaxud kiçik bir qız gəlinciyinə paltar tikmək üçün oynadığı parçaları ortalıqda qoyur. Bu zaman çox vaxt bu dağınıqları yığışdırmaq zəhməti anaların və baxıcıların üzərinə düşür. Uşağa “utanmazlar, nədir bu etdikləriniz?” deyərək ana və dayə hər şeyi düzəldir. Uşaqlar yalnız bir, iki kəlmə söz ilə cəza alırlar. Belə halda müəllif təbii cəza olan “etdiklərini uşağın özünə yığışdırmaq” prinsipindən istifadə etməyi məsləhət görür. “Əgər tərbiyə həyat işləri üçün bir hazırlanma isə, hər çocuğun ta balaca ikən buna alışması lazımdır” [5, s.51]. Dağıtdığı əşyaları yığışdırmaqdan boyun qaçıran, zəhməti başqalarına, yəni anasına yükləyən uşağın oyuncaqları əlindən alınmalıdır. Uşaq gələndə dəfə oyuncaq qutusunu istədiyi zaman anası: “Keçən dəfə oyuncaqlarını dağınıq qoydun, mən onları yığmağa məcbur oldum. Oyuncaqlarla oynayırdan sonra yığışdırıb yerinə qoymasan, sənə bir daha oyuncaqlarını verməyəcəyəm” deməlidir. Bu münasibət həmişə eyni cür olmalıdır ki, uşaq bunun bir prinsip olduğunu anlasın. Bir işin ancaq əyləncəli və xoş hissəsi ilə məşğul olub zəhmətini başqasının üstünə atmaq düzgün deyildir.

Digər bir misalda müəllif yazır ki, hər gün gəzməyə gediləcəyi zaman vaxtında hazır olmayan bir kiçik qızı anası, atası əsəbiləşib danlayar və onu gözləməyə məcbur olurlar. Bu üsulun heç vaxt bir faydası olmaz. Əslində uşağa bu həyat qaydasını öyrətmək lazımdır. “Dünyada hazırlıqsız bulunmaq əldə ediləcək mənfəətlərin qaçmasını icab etdirir” [5, s.52]. Əgər uşaq lazım olan vaxtda hazır olmazsa, bunun təbii nəticəsi gəzintidən məhrum olmasıdır. Kiçik qız bir əyləncədən, gəzintidən məhrum olarsa gələcəkdə gedəcəyi yerə tez hazır olmağa çalışar.

Daha bir misalda isə müəllif qeyd edir ki, bəzən uşaqlar hər hansı bir əşyasını diqqətsizlikdən, məsuliyyətsizlikdən itirirsə, ana və ata bu kimi vəziyyətdə “bunlar pul ilə alınır, pul qazanmaq üçün çalışıb zəhmət çəkmək lazımdır. Ancaq mən bilsəm ki, sən gələcəkdə əşyalarını daha diqqətlə qoruyacaqsan, o vaxt bəlkə yenisini alaram” deməlidir. Süni cəzalarla uşaqlar etdikləri səhv hərəkətdən həyat dərsi almırlar. “Təbii cəzalardan qazanılan təcrübələr çocuğun başında möhkəm qalır və kəndisinə həyatdan alınmış dərslər yerinə keçir. Sonra təbii cəzalara qarşı

çocuq üsyan etməz. Bunun üçün bu cəzalar ən adil cəzalar yerinə keçir” [5, s.52].

Uşaq üst-başını batırırsa, onun təbii cəzası özünə təmizlətməkdir. Uşaq palçığı təmizləyərkən haqsız bir cəzaya məruz qaldığını ağına belə gətirməz. Uşaqlar təbii cəzanı çəkərkən cəza ilə cəzanın səbəbləri arasındakı əlaqə ilə maraqlanar və öz-özünə düşünməyə məcbur olar. Əgər belə tərbiyə üsullarının uşağa təsiri olmazsa, məsələn, onun paltarları tez xarab olar. Valideyn isə təbii cəza metodunu rəhbər tutaraq uşağa yeni paltar almaz. Uşağın təmiz paltarı olmadığı üçün şənlik və tədbirlərə gedə bilməz, utanar. Bütün bunların səbəbkarı özü olduğunu düşünərək, uşaq paltarlarını daha yaxşı mühafizə edər. Müəllif bu yerdə çox adi görünən, lakin uşağın gələcəyinə mühüm təsir edəcək bir nümunəni çəkir. Uşaq evdə xarab paltarlarla gəzərsə, evə qonaq gələndə ən yaxşı paltarlarını geyinərsə, o vaxt uşaq özü üçün deyil, özgə üçün yaşamağa başlayar. Təkəbbürü, göstərişi sevməyə başlayar. Uşağı həmişə təzə yox, həmişə təmiz paltarlara alışdırmaq lazımdır. Yəni təzə paltar həyat üçün az vacibdir, amma təmizlik həmişə lazımdır.

Süni cəzaların verilməsi hər iki tərəfdə yersiz əsəbilik yaradar. Məsələn, qız öz qardaşının oyuncağını diqqətsizlikdən və ya bilərəkdən sındırırsa, valideynlər tərəfindən necə hərəkət edilir? Oyuncağı sındıran döyülür, digərinə isə yeni oyuncaq alınır. Əslində ata nə zaman ki, hər iki uşağa da hədiyyə almalıdır, bu zaman ata oyuncağı sındıran uşağa heç nə almamalı, digərinə isə iki dənə almalıdır. Bunun səbəbini uşağa söylədikdə uşaq müvəqqəti olaraq hirsənər, lakin bu cəzanın ədalətsiz olmadığını öz-özünə etiraf edər və bir daha qardaşına qarşı kobud hərəkət etməməyə çalışar. Bu üsulun faydaları haqqında Xəlil Fikrət aşağıdakıları xülasə edir:

1. Uşaq etdiyi hərəkətlərin yaxşı və pis nəticələrini öz-özünə təcrübə edər və doğru hərəkəti səhv hərəkətdən ayıracaq dərəcədə bilik və təcrübə sahibi olur. Bu təcrübə uşağın özü tərəfindən qazanılmışdır.

2. Uşaq öz hərəkətləri üçün aldığı cəzaların adılanə olduğunu özü anlayır.

3. Cəza alan ilə cəza verən arasında gərəksiz düşmənçilik meydana gəlməz.

Təbii cəza üsuluna aid müəllifin nümunələri maraqlıdır. Uşağın qarşısında şam yanır. Uşaq kağız alıb şamda yandırmaq istəyir. Yaxşı düşünməyən ana qəzadan qorxar və uşağa: Belə bir şey etmə! Əllərini qıraram! deyir, lakin bir az zəkali ana belə mühakimə yürüdür: “Əgər uşağın bu oyununa maneə olsam, uşağın təcrübə qazanmasına da maneə olacağam deməkdir. Uşağa “etmə” deməklə, uşağın bir tərəfini yandırmaqdan xilas edə bilərəm, lakin sonra nə olacaq? Uşaq bu təcrübəni etməzsə, yanında heç kim olmadıqda bu hərəkəti etmək istərsə, o zaman təhlükə daha da böyük olar. Həm özü yanar, həm də evi yandırar. Bu vəziyyətdə işin ən yaxşı cəhəti uşağı oyunla sərbəst buraxmaq və təhlükə olacağını düşünərək hazırlıqlı olmaqdır.

Müəllifin fikrinə görə bu vəziyyətdə uşaq əlini yandırarsa, nə qazanmış olacaq:

1. Öz salamatlığı üçün yaxşı bir təcrübə qazanacaq.

2. Anasının tənbehlərinin onun xeyrinə olduğunu daha yaxşı dərk etmiş olacaq. Bu da anasını daha çox sevməklə onun sözlərinə əhəmiyyət verməyə səbəb olacaq.

Müəllif nümunə göstərərək yazır ki, əgər uşaq oğurluq edərsə, bunun təbii cəzası nədir? “Bunun iki nəticəsi olur: ya doğrudan doğruya və yaxud əksi, yəni bilavasitə. Doğrudan doğruya olan nəticə, ədalətin əmrini yerinə yetirmək, yəni zərəri ödəməkdir” [6, s.41]. Zərəri ödəmək dedikdə, müəllif onu nəzərdə tutur ki, uşağı xərcliklərdən məhrum etmək, ürəyi istədiklərini almamaq oğurladığını həmin pul ilə almaqdır.

“Bilavasitə olan cəza isə valideynin ciddi bir surətdə təəssüfüdür” [6, s.42]. Bu təəssüf yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, uşaq ağıllanana qədər davam etməli, uşaqla oynamamalı, ona üz verilməməli, tək qoyulmalıdır. Ta ki, səhvini anlayıb etdiklərinə görə üzr istəsin. “Burada şərt çocuğun valideyninin səmimi dostu olmasıdır. Hər halda döymək, kobudluq etmək olmamalıdır. Vəhşət vəhşət doğurur, nəzakət isə nəzakət doğurur” [6, s.42].

Müəllif məşhur pedaqoq Con Lokkdan sitat gətirərək yazır: “Cəzaların çox şiddətli olması tərbiyədə çox zərərliyədir. Çox cəza görmüş olan uşaqlardan mükəmməl adamlar yetişməsi nadirdir” [6, s.42].

Əlavə olaraq Pentenvil həbsxanası məmurlarından biri tərəfindən yazılmış bir faktı da qeyd edir: “Qırmanc ilə döyülən gənc müchimlər çox vaxt həbsxanaya yenidən girərlər” [6, s.42]. Bu halda məktəblərdə və ev tərbiyəsində sərt və şiddətli hərəkət yerinə mülayim və nəzakətli hərəkət etmək daima faydalıdır.

Müəllif buraya qədər kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsinə dair söylədiklərini ümumiləşdirərək qısa düsturlar şəklində aşağıdakı kimi vermişdir.

“Uşaqdan böyük miqdarda əxlaqlilik gözləməyin. Həyatın ilk illərində hər mədəni adam əcdadı olan vəhşi qumların keçdikləri yolları keçir... Çocuqlardan lap yüksək hərəkətlər gözləmək qaidə deyildir. Necə ki, insanın fikri tezəcə yüksəlməz, əxlaq və xasiyyəti də elədir” [7, s.44].

Xəlil Fikrət tərbiyədə xətalara ən fənası etinasızlıqdır deyərək, söz və əməlin vəhdəti prinsipindən danışır. Yəni bir dəfə elə, ikinci dəfə başqa cür hərəkət etmək uşaq tərbiyəsində intizamsızlığa, iradəsizliyə gətirib çıxarır. “Ədalət qətiyyətlə tətbiq edilməyən cəmiyyətlərdə cinayətlər çoxalır. Bir az da cəzaların intizamsızca yapılması qüsurları və yolsuzluqları dəhşətli surətdə artırır. Daima qorxudan və qorxutmasını nadir olaraq icra edən: tez əmr verib sonra peşman olan, kefinə görə bir qəbahətə qarşı bəzən şiddətli, bəzən isə həmin qüsura qarşı mülayim müamələ edən ana, həm kəndinə və həm də çocuqları üçün qəti bir fəlakət hazırlar. Özünü çocuqların nəzərində kiçildər. Onlara hissiyata hökm olmamaq nümunəsi verir” [8, s.45].

Müəllif yenə də tərbiyədə şiddəti inkar edərək yazır: “Təkrar söyləmək lazımdır: mümkün olan yerlərdə təzyiqli vasitələrdən əl çəkiniz. Buna fəqət ibsətitat

və mütəliqəyə tələb lazımlıdır, ciddi bir surətdə onu tətbiq ediniz” [8, s.45].

1926-cı il 6 №-li sayında “Ailə tərbiyəsi” rubrikasında “ikinci çocuqluq dövründə tərbiyənin ümumi xətalari” adı altında Xəlil Fikrət uşaqların tərbiyəsində mühitin təsirini önə çıxardaraq aşağıdakı fikirləri qeyd edir. İkinci uşaqlıq dövründə uşaq vaxtının bir qismini dostları ilə keçirir və onların təsiri altına düşür. “Demək ki, çocuğu yalnız ailə deyil, onun öz mühiti daha dəxi tərbiyə etməkdədir. Bunun üçün də imkan olduğu nisbətdə çocuğa çocuq mühiti bulunmalıdır” [9, s.30].

Müəllif yazır ki, uşaq eqoist olmamalıdır. Eqoist uşaqları başqalarına kömək etmək, fədakarlıq etmək kimi hallara alışdırmaq lazımdır. Uşaq öz haqlarını bilməlidir və onu əlindən verməməyi öyrənməlidir. Həmçinin bu dövrdə uşağı intizama alışdırmaq, sözünü tutmağı öyrətmək, təmizliyi sevdirmək üçün nə qədər çalışsa, yeridir. “Zahirə bu kimi məziyyətlər çocuğa ölüncəyə qədər lazımlı olacaqdır. Bu dövrdə bu kimi məziyyətlər əldə edilməzsə, irəlidə daha gecdir” [9, s.30].

Bəzi uşaqlar yaxşılıq görərsə, mütləq anasından bir hədiyyə, bir mükafat almaq üçün edər. Onları yaxşı işlər görməyə alışdırmaq üçün ara-sıra mükafat verilməlidir. Lakin yavaş-yavaş bundan vaz keçilməlidir. Uşaq göstəriş üçün yaxşı adam olmamalıdır.

İkinci uşaqlıq dövründə Xəlil Fikrətin önəm verdiyi məsələlərdən biri də budur ki, bu dövrdə uşaqda özgəninin malına və haqqına göz dikməmək keyfiyyətlərini də formalaşdırmaq lazımdır. Çox vaxt uşaqlar bu dövrdə başqasının oyuncaqlarını mənimsəyir, öz oyuncaqlarını başqaları ilə paylaşmır. Bu zaman həmin uşağın oyuncaqlarından birini digərinə verməli və yaxud oyuncaqlarından biri öz əlindən alınmalıdır. Belə hərəkət edilərsə, uşaq yavaş-yavaş özgəsinin malına qiymət verməyə başlayar və özgəyə qarşı yersiz haqsızlıq etməz.

“Analıq və çocuqluq mühafizəsi”nin davamı olaraq “müəllimə S.M.J.” imzası ilə yazılmış “Uşaklara necə tərbiyə verməli?” məqaləsində uşaqların əxlaq tərbiyəsində mühitin rolundan bəhs olunur. Müəllif qeyd edir ki, anaların çoxu qonşuları və tanışları ilə söhbət edərkən uşaklarından yanıqlı-yanıqlı şikayət edirlər. Analardan biri deyir: “...Başa düşə bilmirəm oğlum kimə çəkibdir. Atası bir sakit və salim adam idi, mən də boş yerə ağzımı açan deyiləm, oğlum isə bizə çəkməmişdir. Əlindən nə dincligim var, nə rahatlığım...” [12, s.21]. Ata və analar təəccüb edirlər ki, uşaqları çox vaxt onların heç birinə çəkməmişdir. Bunlar uşaqların müəyyən adət və xasiyyət ilə doğulmayaraq, sonradan mühitə uyduqlarını bilmirlər. Uşaq hər şeyi öz mühitindən öyrənir. “Məsələn, bir türq (türk) çocuğu qıtay (kitay) ailəsi içərisinə düşərsə, o türq dilini bilməyəcəq və onun hər bir oturuşu, duruşu və bütün adət və rəftarı haman qıtay ailəsinin adət və rəftarına bənzəyəcəkdir” [12, s.21].

Nəticə

“Şərq qadını” jurnalı kiçik yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi mövzusunda analara asan praktik biliklər verir və qarşılaşacaqları çətin vəziyyətlərdə necə davranacaqlarına dair yol göstərir. Bu məqalələrin əsas faydalı xüsusiyyətlərindən biri də anaları etdikləri səhvlərə görə günahlandırmadan onlara yol göstərən bir üslubda yazılmasıdır. Bu məqalələri oxuyan analarda günahkarlıq duyğusu keçirmək əvəzinə məsuliyyət duyğusunu inkişaf etdirir və bunun nəticəsində də davranışlarında müsbət istiqamətli dəyişikliklər yaradır.

Üzərindən bir əsrə yaxın müddətin keçməsinə baxmayaraq, bu jurnalda yer alan maarifləndirici, tərbiyəvi təsirə malik məqalələr indi də aktuallıq kəsb edir. Hələ də kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsi, sağlamlığı, təhsili ilə əlaqədar problemlər qalmaqdadır. “Şərq qadını”nın məsləhətləri bu gün də əhəmiyyətlidir, gərəklidir. Bu pedaqoji yazılar indiyə qədər araşdırılmamışdır, bu baxımdan tədqiq olunub öyrənilməsi aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Xəlil Fikrət*. Birinci çocuqluq dövründə fikri və əxlaqi tərbiyə // *Şərq qadını*, 1924, №2, s.30-37
2. *Xəlil Fikrət*. Cocuqluq dövrü // *Şərq qadını*, 1924, №8, s.18-23
3. *Xəlil Fikrət*. Cocuq əxlaqı və iradi tərbiyəsi // *Şərq qadını*, 1924, №10, s.77-79
4. *Xəlil Fikrət*. Ailə tərbiyəsi // *Şərq qadını*, №12, s.29-32
5. *Xəlil Fikrət*. Cocuqluq dövründə əxlaq tərbiyəsi // *Şərq qadını*, 1925, №3, s.50-52
6. *Xəlil Fikrət*. Ailə tərbiyəsi // *Şərq qadını*, 1925, №6, s.40-42
7. *Xəlil Fikrət*. Əxlaq tərbiyəsi // *Şərq qadını*, 1925, №7, s.44-45
8. *Xəlil Fikrət*. Cəza və rəğbətləndirmə // *Şərq qadını*, 1925, №9, s.45-46
9. *Xəlil Fikrət*. Ailə tərbiyəsi // *Şərq qadını*, 1926, №6, s.30-33
10. *Rüstəmov F.* Azərbaycan-Türkiyə elmi-pedaqoji əlaqələrinin inkişafı tarixindən // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2013, №6, s.21-27
11. *Şahverdiyev A.B.* Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Təhsil, 2016, 252 s.
12. *Yaqub S.M.* Uşaqlara necə tərbiyə verməli // *Şərq qadını*, 1929, № 8, s.21-24
13. *Enver Kartekin*. Devrim Tarihi ve Türkiyə Cumhuriyeti Rejimi. İstanbul: Sinan Yayınları, 1973, 267 s.
14. *Аскерзаде Г.А., Таваккулоглы А.* История Азербайджанской журналистики. Баку: Elm, 2015, 455 s.

Redaksiyaya daxil olub 03.08.2022